

3 De vermaatschappelijking van grote ondernemingen en beleggers

Rients Abma

1. Inleiding

Wij kampen momenteel met grote mondiale vraagstukken en risico's. Klimaatverandering, groeiende sociale en inkomensongelijkheid, verlies aan biodiversiteit en de oprukkende georganiseerde misdaad zijn slechts enkele voorbeelden. Het zijn stuk voor stuk mondiale vraagstukken die niet zelfstandig door nationale regeringen en politici kunnen worden opgelost. In toenemende mate wordt een beroep gedaan op grote, multinationale ondernemingen en grote, wereldwijde spelers op de kapitaalmarkt om hun steen(tje) bij te dragen aan de oplossing van deze grote vraagstukken. Dat realiseren deze partijen zich ook. Grote ondernemingen, grote banken en institutionele beleggers hebben de afgelopen jaren steeds verdergaande stappen gezet op het terrein van maatschappelijk verantwoord ondernemen en maatschappelijk verantwoord beleggen. Soms uit eigen beweging, soms onder druk van klanten, pensioendeelnemers, niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en de bredere, maatschappelijke opinie.

De laatste tijd manifesteert de wetgever zich echter meer en meer op dit terrein met het doel om grote ondernemingen en grote spelers op de financiële markten te dwingen meer te doen. Professor Timmerman heeft het huidige tijdperk inmiddels omschreven als het tijdperk van de "politieke onderneming". Volgens hem is het bijzondere van dit tijdperk dat de regelgevers de onderneming via onder andere het ondernemingsrecht met bepaalde publieke taken belasten. "Het is denkbaar dat een onderneming in de komende tijd meer publiekrechtelijke trekken zal krijgen", aldus de voormalige advocaat-generaal van de Hoge Raad.¹

Wij zijn hier momenteel volop getuige van. De 'vermaatschappelijking' van met name de grote ondernemingen voltrekt zich snel en wel op vier sporen. Ten eerste krijgt het maatschappelijke belang een pregnantere plek in de taakopdracht van bestuurders en commissarissen. Ten tweede krijgen grote ondernemingen steeds meer maatschappelijke doelstellingen opgelegd. Ten derde krijgen grote ondernemingen in toenemende mate een maatschappelijke poortwachtersfunctie opgelegd. Zij moeten ervoor zorgen dat er binnen hun hele waardeketen fatsoenlijk en eerlijk zaken wordt gedaan, met oog voor *people* en *planet*. En ten vierde wordt de groep

¹ L. Timmerman, 'Uitdagingen voor het ondernemingsrecht; op weg naar een echt ondernemingsrecht?', *MvO* 2020/5&6, p. 133-141.

van ondernemingen die van maatschappelijk-vitaal belang is steeds groter. Bij dit soort ondernemingen heeft de overheid het laatste woord over fusies, overnames en het grootaandeelhouderschap.

Deze ontwikkelingen krijgen een verdere impuls door (ook) een ‘vermaatschappelijking’ van de grote, institutionele beleggers. Via wetgeving op het terrein van het beleggingsbeleid en het betrokkenheids- en stembeleid (en de transparantie daarover) worden institutionele beleggers gestimuleerd om de ondernemingen te bewegen verdere stappen te zetten op het terrein van maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Dit hoofdstuk gaat dieper in op deze ontwikkelingen, plaatst deze in een historische context en bespreekt de consequenties ervan.

2. De gestage vermaatschappelijking van grote ondernemingen

In ons land is de visie breed gedragen dat een onderneming haar functie vervult in een bepaalde maatschappelijke orde. In ons systeem van ondernemingsgewijze productie geschiedt de productie van goederen en diensten in hoofdzaak door particuliere ondernemingen. Dat wil zeggen dat door particulier initiatief leiding, kapitaal en arbeid bijeen worden gebracht om ten behoeve van de klant goederen en diensten onder concurrerende voorwaarden te produceren.

Al lange tijd is er onder economen, juristen en beleidsmakers discussie over de vraag of een particuliere onderneming ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid heeft en/of of zij ook het algemeen of maatschappelijk belang dient te behartigen. De Amerikaanse econoom Milton Friedman stelde in 1962 dat een onderneming in de markteconomie slechts één verantwoordelijkheid heeft: *“to use its resources and engage in activities designed to increase its profits so long as it stays within the rules of the games, which is to say, engages in open and free competition, without deception or fraud.”*² Hier te lande wordt de rol van een onderneming al langer breder geïnterpreteerd. Zo zag de Sociaal-Economische Raad (SER) in 2000 de onderneming niet alleen als een winstbeogende organisatie, maar ook als een langetermijnsamenwerkingsverband van verschillende bij de onderneming betrokken partijen. “Ondernemingen scheppen waarde door goederen en diensten voort te brengen die door het bevredigen van behoeften van mensen bijdragen aan de maatschappelijke welvaart. De werkgelegenheid die daarbij wordt geschapen is een belangrijk middel voor inkomensverwerving en voor maatschappelijke en persoonlijke ontplooiing van mensen. Dit maakt ondernemingen ook tot belangrijke dragers van de maatschappelijke ontwikkeling”, aldus de SER.³

2 M. Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago 1962, p. 133.

3 Sociaal-Economische Raad, ‘De winst van waarden’, Advies 00/11, december 2000.

De SER verwierp in 2000 evenwel uitdrukkelijk het idee dat een private onderneming maatschappelijke doelstellingen zou moeten realiseren. Hiermee werd een al eerder ingenomen beleidslijn doorgetrokken. In 1969 distantieerde de SER zich namelijk van één van de aanbevelingen uit het in 1964 uitgebrachte rapport van de Commissie Verdam over de herziening van het ondernemingsrecht.⁴ Die commissie stelde onder meer voor dat de commissarissen steeds hun taak “binnen het raam van het algemeen belang” zouden moeten vervullen ten behoeve van “het geheel der belangen der vennootschap en de met haar verbonden onderneming”. Volgens de SER zou een dergelijk voorschrift niet hanteerbaar zijn voor particuliere ondernemingen. Dergelijke ondernemingen zouden aldus de SER niet zijn ingericht om rechtstreeks het algemeen belang te behartigen. Bovendien vond de SER het algemeen belang een zeer vaag begrip; de meningen over wat het algemeen belang vereist, kunnen gemakkelijk uiteenlopen. Verder is het uiteindelijk de overheid die bepaalt wat het algemeen belang dient en wat ermee in strijd is. Volgens de SER zou het voor de ondernemingsleiding onmogelijk zijn om vast te stellen wat de verhouding is tussen het vennootschappelijk belang, dat zij in de eerste plaats moeten dienen, en het algemeen belang. De wetgever nam het SER-advies uit 1969 integraal over; de bewuste zinsnede komt tot op heden niet voor in de wettelijke taakopdracht van de raad van commissarissen. In 1984 benadrukte de SER in een advies over raden van commissarissen van structuurvennootschappen dat de verantwoordelijkheid voor algemene belangen, zoals milieu-belangen en algemene regionale en lokale werkgelegenheidsbelangen, niet primair bij de onderneming ligt.⁵ Wel moeten, volgens de SER, besturen en raden van commissarissen bij de bepaling en de uitvoering van de ondernemingsstrategie en het beleid zich richten naar het vennootschappelijk belang en met deze onderwerpen rekening houden. Het maatschappelijk of algemeen belang werd derhalve niet uitdrukkelijk verankerd in ons ondernemingsrecht. Het werd ‘slechts’ onderdeel van het vennootschappelijk belang. Wanneer dat vennootschappelijk belang vanuit de aard van de ondernemingsactiviteiten duidelijk en substantieel wordt geraakt door het maatschappelijk belang, dan zal dat maatschappelijk belang vanzelfsprekend wel een prominente rol moeten spelen bij het nemen van bestuurs- en commissarissenbesluiten. Hierbij kan worden gedacht aan energie- en drinkwaterbedrijven, maar ook aan zogenoemde systeembanken.

Na de financiële crisis in 2008 is er evenwel een duidelijke trend waarneembaar naar een ‘formele vermaatschappelijking’ van de particuliere ondernemingen. Dat verloopt over vier sporen. Die vier sporen worden hierna verder uitgediept.

2.1 Maatschappelijke belangen moeten door bestuurders en commissarissen nadrukkelijker worden meegewogen

Een voorzichtig begin van deze trend is te zien in de tweede versie van de Nederlandse corporate governance code (hierna: Code), die tussen 2009 en 2017

⁴ SER, *Advies inzake de herziening van het ondernemingsrecht*, Adviesnr. 1969/14, 19 september 1969.

⁵ SER, *Advies raden van commissarissen structuurvennootschappen*, Adviesnr. 84/06, 13 april 1984.

van kracht was. In de preambule van deze versie werden ‘overheid’ en ‘maatschappelijke groeperingen’ expliciet aangemerkt als “bij de vennootschap betrokken partijen”. Verder werd het bestuur (ook) verantwoordelijk gesteld voor de voor de onderneming relevante maatschappelijke aspecten van ondernemen en deze aspecten moesten ter goedkeuring aan de raad van commissarissen worden voorgelegd. Evenwel kan worden betoogd dat deze maatschappelijke aspecten van ondernemen, conform het SER-advies uit 2000, nog steeds vallen binnen het raamwerk van het vennootschappelijk belang.

Dat werd anders bij de derde versie van de Code die sinds 2017 geldt. Hierin wordt het bestuur van een beursonderneming verplicht om bij het vormgeven van de strategie in ieder geval aandacht te besteden aan “de voor de vennootschap en de met haar verbonden onderneming relevante aspecten van ondernemen, zoals milieu, sociale en personeelsaangelegenheden, de keten waarin de onderneming opereert, eerbiediging van mensenrechten en bestrijding van corruptie en omkoping”.⁶ Dit zijn bij uitstek maatschappelijke belangen. De hiervoor aangehaalde codebepaling vormt een uitwerking van het eerste principe van de Code dat stelt dat het bestuur zich richt “op de langetermijnwaardecreatie van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming” en dat het daartoe de in aanmerking komende belangen van de *stakeholders* weegt. In een toelichting hierop maakt de voor de herziening van de Code verantwoordelijke commissie duidelijk dat langetermijnwaardecreatie van bestuurders en commissarissen vraagt dat zij duurzaam handelen door bewuste keuzes te maken over de houdbaarheid van de strategie op de lange termijn. “Daarvoor is essentieel dat belangen van *stakeholders* worden gewogen. Van vennootschappen wordt verwacht dat zij zorgdragen en hun verantwoordelijkheid nemen voor de omgeving waarin de onderneming opereert en invloed heeft. Het begrip ‘waarde’ ziet niet enkel op winst of op direct in geld uit te drukken grootheden, maar kent ook andere facetten zoals een bijdrage leveren aan de verbetering van mensenrechten en het verminderen van schadelijke invloeden op milieu”,⁷ aldus de commissie aan het eind van 2016. Deze toelichting lijkt erop te duiden dat de commissie eind 2016 al voor ogen had dat de ondernemingsleiding de negatieve externe effecten van de bedrijfsactiviteiten (voor de samenleving in den brede) integraal zou moeten betrekken bij het vormgeven van de strategie om langetermijnwaardecreatie te bewerkstelligen en dat die effecten in mindering moeten worden gebracht op de waarde die de onderneming overigens creëert. Volgens een krantenbericht heeft de huidige Monitoring Commissie voorgesteld om dit punt in de volgende versie van de Code te expliciteren.⁸ Dat voorstel is,

6 Tegelijkertijd kregen op grond van een Europese richtlijn grote ondernemingen de wettelijke plicht om jaarlijks een zogenoemde niet-financiële verklaring openbaar te maken. In de verklaring moet, kort gezegd, uiteen worden gezet hoe de onderneming omgaat met ten minste milieu-, sociale en personeelsaangelegenheden, eerbiediging van mensenrechten en bestrijding van corruptie en omkoping. Echter, deze verplichting geldt alleen als dit “noodzakelijk is om een goed begrip te verkrijgen van de ontwikkeling, de resultaten, de positie van de rechtspersoon en de effecten van zijn activiteiten”. Een dergelijke voorwaarde is niet in de Code opgenomen.

7 Monitoring Commissie Corporate Governance Code, *Herziening van de Nederlandse Corporate Governance Code; De belangrijkste wijzigingen in vogelvlucht*, december 2016.

8 *FD*, “Beursbedrijven verzetten zich tegen “zorgplicht”, 19 juli 2021.

volgens hetzelfde krantenbericht, door het bedrijfsleven afgeschoten.⁹ Op de verantwoordelijkheid van ondernemingen voor de negatieve externe effecten wordt in paragraaf 2.3 teruggekomen.

Inmiddels zijn er ideeën om de maatschappelijke inbedding van ondernemingen verder te bevorderen. Een groep van 25 hoogleraren ondernemingsrecht deed kort na het uitbreken van de coronapandemie daartoe onder meer het voorstel om de notie van *responsible corporate citizenship* in het Nederlandse ondernemingsrecht te verankeren.¹⁰ Bestuurders zouden er in dat kader voor moeten zorgen dat de onderneming deelneemt aan het maatschappelijk verkeer als een verantwoordelijke vennootschap en de raad van commissarissen zou hier toezicht op moeten houden. Dit lijkt op één van de aanbevelingen van de commissie-Verdam uit 1964. En net als toen verzet het bedrijfsleven zich ertegen.¹¹ De Minister voor Rechtsbescherming schaarde zich voorlopig aan de kant van het bedrijfsleven, mede omdat het voorstel mogelijk interfereert met een richtlijnvoorstel van de Europese Commissie over duurzaam ondernemingsbestuur dat eind 2021 wordt verwacht. Dit richtlijnvoorstel zal naar verwachting een concretisering van de bestuurstaak bevatten. Deze zou vorm kunnen krijgen als een regeling waarin bestuurders, als onderdeel van hun taak om te handelen in het vennootschappelijk belang, rekening dienen te houden met de belangen van alle belanghebbenden die relevant zijn voor de onderneming en zich mede dienen te richten op het dienen van bredere maatschappelijke belangen. Het nu ontwerpen van nationale wetgeving op dit terrein bergt het risico in zich dat de maatregelen achterhaald zijn of gewijzigd moeten worden op het moment dat de definitieve tekst van de richtlijn in nationale wetgeving moet worden omgezet, aldus de minister.¹²

Een ander voorstel dat de groep hoogleraren deed, is om in de Code de bepaling op te nemen dat beursondernemingen een maatschappelijke raad instellen waarin de voor de vennootschap relevante *stakeholders* zijn vertegenwoordigd.¹³ Het bestuur en de raad van commissarissen dienen ten minste eenmaal per jaar overleg met de maatschappelijke raad te hebben over de maatschappelijke rol van de onderneming. De onderneming zou de maatschappelijke raad ook kunnen consulteren bij belangrijke beslissingen die maatschappelijke impact hebben. Het kabinet denkt serieus na om een dergelijke maatschappelijke adviesraad bij de Volksbank in te stellen op het moment dat de Staat zijn aandelen in deze bank geheel of

⁹ Dit terwijl werkgeversorganisatie VNO-NCW, één van de schragende partijen van de Code, zich in haar in februari 2021 gepubliceerde *Agenda NL 2030; Ondernemen voor brede welvaart* uitspreekt voor een “nieuw Rijnlans model waarin ondernemers en ondernemingen de verantwoordelijkheid nemen voor de externe effecten van hun handelen en transparant zijn over hun doen en laten”.

¹⁰ J.W. Winter e.a., ‘Naar een zorgplicht voor bestuurders en commissarissen tot verantwoordelijke deelname aan het maatschappelijk verkeer’, *Ondernemingsrecht* 2020/86.

¹¹ *FD*, ‘Bedrijfselite voelt niks voor wettelijk opgelegd ‘goed gedrag’’, 9 september 2021. Zie ook J.W. Winter, J.M. de Jongh, J.B.S. Hijink, L. Timmerman en G. van Solinge, ‘Naar een maatschappelijke zorgplicht voor bestuurders en commissarissen; Een antwoord op reacties’, *Ondernemingsrecht* 2021/6.

¹² Zie de brief van de Minister voor Rechtsbescherming van 14 juni 2021 aan de Tweede Kamer over de uitvoering van de moties Nijboer en de motie Sneller/Slootweg op het terrein van het ondernemingsrecht.

¹³ J.W. Winter, J.M. de Jongh, J.B.S. Hijink, L. Timmerman en G. van Solinge, ‘Naar een maatschappelijke zorgplicht voor bestuurders en commissarissen; Een antwoord op reacties’, *Ondernemingsrecht* 2021/6.

gedeeltelijk verkoopt.¹⁴ Vermeldenswaard in dit verband is verder dat Facebook, Inc. begin 2020 een onafhankelijke *Oversight Board* heeft opgericht. Dit toezichtsorgaan, momenteel bestaande uit twintig onafhankelijke leden afkomstig uit diverse geledingen van de samenleving, doet bindende uitspraken over de juistheid van de beslissingen van Facebook om bepaalde meningsuitingen van haar sociale platformen te verwijderen. Aldus heeft Facebook een deel van haar maatschappelijk gevoelige beslissingen nu onderworpen aan een soort van maatschappelijk toezicht.

Duidelijk is in ieder geval dat van bestuurders en commissarissen momenteel veel meer dan vroeger wordt verwacht dat zij bij de uitvoering van hun taken rekening houden met de maatschappelijke belangen en effecten en dat het een kwestie van tijd is dat die notie in de Code en/of in het ondernemingsrecht zal worden verankerd. Dit zal waarschijnlijk niet zonder slag of stoot verlopen, omdat de (juridische en financiële) consequenties en aansprakelijkheden voor bestuurders en commissarissen en het beleid van de onderneming groot kunnen zijn, zoals blijkt uit de beschrijving van het ‘maatschappelijk poortwachterschap’ in paragraaf 2.3.

2.2 *Het rechtstreeks opleggen van maatschappelijke doelen aan ondernemingen*

Een tweede trend is om ondernemingen via wetgeving te dwingen bij te dragen aan het bewerkstelligen van maatschappelijke doelen, al dan niet in het kader van de realisatie van de zeventien duurzame ontwikkelingsdoelen die door de Verenigde Naties (VN) zijn opgesteld. Deze *Sustainable Development Goals* (SDG’s) moeten in 2030 hebben geleid tot een meer duurzame wereld, zoals het beëindigen van armoede, het terugdringen van ongelijkheid en het beschermen van het milieu.

Een voorbeeld van het opleggen van een maatschappelijk doel is de aankomende verplichting om de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in het bestuur en de raad van commissarissen van grote ondernemingen evenwichtiger te maken. Beursondernemingen worden verplicht gesteld om ten minste een derde vrouwelijke en mannelijke commissarissen te hebben. Deze wetgeving moet bijdragen aan het maatschappelijk doel van *gendergelijkheid* (in lijn met SDG 5).

Andere voorbeelden van het opleggen van maatschappelijke doelen zijn de introductie van de *bonuscap* in de financiële sector en de verplichting voor elke beursonderneming om een duurzaam beloningsbeleid voor haar bestuur te voeren waarin – in het geval van de toekenning van bonussen – ook niet-financiële doelen moeten worden geformuleerd. Elke beursonderneming is daarenboven wettelijk verplicht om het “maatschappelijk draagvlak” te betrekken bij (elk voorstel tot wijziging van) het bezoldigingsbeleid voor het bestuur. Al deze maatregelen

¹⁴ Zie de brief van de Minister van Financiën van 6 juli 2021 aan de Tweede Kamer betreffende een verkenning van de toekomstopties van de Volksbank.

moeten bijdragen aan het maatschappelijk doel om de inkomensongelijkheid te verminderen (in lijn met SDG 10).

In dit kader kan tevens het in april 2021 gepubliceerde richtlijnvoorstel van de Europese Commissie betreffende een duurzaamheidsrapportage door grote ondernemingen worden genoemd. Daarin is onder meer de bepaling opgenomen dat een grote onderneming haar plannen “om ervoor te zorgen dat haar bedrijfsmodel en strategie verenigbaar zijn met de overgang naar een duurzame economie en met de beperking van de opwarming van de aarde tot 1,5 °C in overeenstemming met de Overeenkomst van Parijs” openbaar moet maken. De Europese Commissie dwingt met andere woorden alle grote ondernemingen – via de band van de verplichte duurzaamheidsrapportage – om actie te ondernemen om klimaatverandering en haar impact te bestrijden (in lijn met SDG 13).

Hetzelfde richtlijnvoorstel verplicht de Europese Commissie om verslaggevingsstandaarden te ontwikkelen opdat grote ondernemingen informatie gaan verschaffen over onder meer “eerbiediging van de mensenrechten, fundamentele vrijheden, democratische beginselen en normen die zijn vastgelegd in het Internationaal Statuut van de Rechten van de Mens en andere belangrijke mensenrechtenverdragen van de VN, de verklaring van de Internationale Arbeidsorganisatie betreffende de fundamentele principes en rechten op het werk, en de fundamentele verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie en het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie”. Dit zijn stuk voor stuk maatschappelijke doelen waaraan grote ondernemingen – via de band van verslaggeving – binnen afzienbare termijn wettelijk dienen bij te dragen.

2.3 Grote ondernemingen als maatschappelijke poortwachters

Een derde beweging is om grote ondernemingen op sommige terreinen de rol van maatschappelijke poortwachter te geven. Van oudsher geldt dit al voor accountantsorganisaties. Zij ontlene hun bestaansrecht aan het toevoegen van maatschappelijke zekerheid over de betrouwbaarheid van de door ondernemingen verstrekte informatie in de jaarrekening. De accountants die voor accountantsorganisaties werken, zijn aldus de vertrouwenspersonen voor het financieel-maatschappelijk verkeer. Zij fungeren als ‘poortwachter’ die het vertrouwen in de financiële verslaggeving en in de integriteit van de kapitaalmarkt moeten beschermen.

Banken en andere financiële ondernemingen hebben nog niet zo lang geleden ook een expliciete poortwachtersrol gekregen. Sinds de inwerkingtreding van de Wet ter voorkoming van witwassen en financieren van terrorisme in 2008 hebben zij een belangrijke rol om het financiële systeem tegen het witwassen van crimineel geld en het financieren van terrorisme te beschermen om zodoende de integriteit, stabiliteit en reputatie van het financiële stelsel te waarborgen. Deze poortwachtersfunctie houdt specifiek in dat een bank ongewenste (rechts)personen in ons financiële stelsel waar nodig identificeert, weert en ongewenste transacties tegengaat of meldt.

Dat er een inherente spanning zit tussen enerzijds het dienen van het maatschappelijke belang en anderzijds het behalen van commerciële doelstellingen door de hiervoor genoemde groepen instellingen, blijkt wel uit de reeks boetes en aanwijzingen die de publieke toezichhouders de laatste jaren hebben uitgedeeld aan accountantsorganisaties en banken die hun maatschappelijke poortwachtersrol hadden verwaarloosd. In het geval van banken is ook een aantal malen het Openbaar Ministerie (OM) in actie gekomen, waarbij het OM in het geval van ING Bank bijvoorbeeld concludeerde dat bij deze bank jarenlang “business boven compliance” ging.¹⁵ In het geval van ABN AMRO Bank hekelde het OM de cultuur binnen deze bank van “we lossen het wel op in de Business as Usual”.¹⁶ In beide gevallen werden hoge schikkingen overeengekomen om een lange strafrechtelijke procedure tegen de onderneming te voorkomen. Het Hof Den Haag heeft het OM eind 2020 desalniettemin gedwongen om strafvervolgning in te stellen tegen de voormalige bestuursvoorzitter van ING Groep. Het Hof stelde dat de samenleving er niet alleen bij gebaat is dat in het geval van ernstige vergrijpen tegen de maatschappelijke verantwoordelijkheid de overheid zichtbaar optreedt tegen de desbetreffende bank, maar ook dat bestuurders van een bank niet vrijuit gaan als zij feitelijk leiding hebben gegeven aan verboden gedragingen. “De burger moet kunnen zien dat ook dergelijk handelen door de overheid niet wordt geaccepteerd. Het hof is zich ervan bewust dat de berechting van deze beklagde tijdrovend zal zijn en een aanzienlijke belasting zal opleveren voor de rechterlijke macht. Toch mag dit niet doorslaggevend zijn. Berechting heeft ook normbevestiging tot doel. Dat staat weer in het verband met samenleven, met maatschappelijke solidariteit, met laten zien wat van belang is in onze samenleving en met wat wij niet willen als samenleving”.¹⁷

Het toepassingsbereik van de maatschappelijke poortwachtersfunctie is inmiddels uitgebreid naar alle grote ondernemingen als het gaat om mensenrechten, gezondheid, milieu en ethisch en fatsoenlijk zakendoen door de hele waardeketen heen. Waar dat tot voor kort vooral ging via vrijwillige toepassing van richtsnoeren, codes en certificering door het bedrijfsleven, begeeft de wetgever zich nu nadrukkelijk op dit terrein. Zo is op 1 januari 2021 de Europese Conflictmineralenverordening van kracht geworden. Importeurs van de metalen tin, tantaal, wolfram en goud moeten per deze datum in het kader van een verplichte gepaste zorgvuldigheid (ook wel *due diligence* genoemd) hun leveranciers en de oorsprong van deze mineralen controleren. Dergelijke ondernemingen hebben derhalve een belangrijke wettelijke rol gekregen bij het tegengaan van misstanden die met de winning, het vervoer en het verhandelen van mineralen uit conflict- en hoogrisicogebieden gepaard gaan.

Een ander voorbeeld in dit kader is de Wet zorgplicht kinderarbeid. Deze wet treedt naar verwachting op 1 januari 2022 in werking. De wet vereist van elke in

15 Openbaar Ministerie, *Onderzoek Houston; Feitenrelaas en Beoordeling*, 4 september 2018.

16 Openbaar Ministerie, *Onderzoek Guardian; Feitenrelaas en Beoordeling*, 19 april 2021.

17 Hof Den Haag, 9 december 2020, *RF* 2021/13 (*SOBI/OM*), r.o. 8.2.

Nederland gevestigde onderneming die goederen of diensten levert aan eindgebruikers te verklaren dat zij gepaste zorgvuldigheid betracht om te voorkomen dat die goederen of diensten met behulp van kinderarbeid tot stand zijn gekomen. Als na een klacht en daaropvolgende toetsing van het beleid blijkt dat de onderneming haar verplichtingen onvoldoende is nagekomen, kan een bestuurlijke boete worden opgelegd. Bestuurders van ondernemingen die eerder zijn beboet, kunnen strafrechtelijk worden vervolgd. Op deze manier kunnen consumenten er beter op vertrouwen dat de goederen en diensten die op de Nederlandse markt worden aangeboden niet met kinderarbeid tot stand zijn gekomen. Met deze wet wordt onderstreept dat ondernemingen medeverantwoordelijkheid dragen voor het respecteren van (een deel van de) mensenrechten.

Als het aan de initiatiefnemers van het bij de Tweede Kamer aanhangige wetsvoorstel betreffende verantwoord en duurzaam internationaal ondernemen ligt, wordt de Wet zorgplicht kinderarbeid op afzienbare termijn echter vervangen door een bredere wet die een algemene zorgplicht introduceert voor ondernemingen ten aanzien van alle mogelijke nadelige gevolgen van hun activiteiten voor mensenrechten, arbeidsrechten of het milieu in een land buiten Nederland. De initiatiefnemers (ChristenUnie, SP, PvdA en GroenLinks) willen op deze manier een ondergrens creëren voor internationaal verantwoord ondernemen, zodat problemen in productieketens kunnen worden tegengegaan. Bij overtredingen van de toekomstige wet kunnen grote ondernemingen bestuursrechtelijke en strafrechtelijke sancties opgelegd krijgen.

En ook de Europese wetgever laat zich op dit terrein niet onbetuigd. Zo is de Europese Commissie in het kader van het eerder aangehaalde richtlijnvoorstel over duurzaam ondernemingsbestuur voornemens om een brede zorgplicht voor ondernemingen in te voeren, enigszins vergelijkbaar met het hiervoor genoemde initiatiefwetsvoorstel. De Europese Commissie denkt er in concreto over na om ondernemingen te verplichten “adequate processen in te stellen en uit te voeren met het oog op het voorkomen, beperken en verantwoorden van de gevolgen van zowel de eigen activiteiten als die in de toeleveringsketen voor de mensenrechten (met inbegrip van arbeidsrechten en arbeidsomstandigheden), de gezondheid en het milieu, onder meer met betrekking tot de klimaatverandering”. Van de ondernemingen wordt verwacht dat zij in dat kader “redelijke inspanningen” leveren, bijvoorbeeld met betrekking tot de identificatie van toeleveranciers en onderaannemers. Deze *due diligence* moet, volgens de Europese Commissie, risicogebaseerd, proportioneel en contextspecifiek zijn. Dit houdt in dat de omvang van de uitvoeringsmaatregelen moet afhangen van de risico’s van de negatieve gevolgen die de onderneming mogelijk veroorzaakt, waaraan zij bijdraagt of die zij moet voorzien. Het Europees Parlement steunt de Europese Commissie bij dit streven en heeft zelf al op 10 maart 2021 een motie hieromtrent aangenomen, met als bijlage een gedetailleerd ontwerprichtlijnvoorstel.

In Nederland ziet de rechterlijke macht deze ontwikkeling bij de wetgever ook en loopt daar zelfs op vooruit. In twee recente uitspraken rond Royal Dutch Shell (hierna: ‘RDS’ of ‘Shell’) hebben rechters zich op het standpunt gesteld dat ook zonder een specifieke wettelijke grondslag een grote, invloedrijke onderneming een verstrekkende zorgplicht heeft. Zij deden dat aan de hand van art. 6:162 BW waarin staat dat “als onrechtmatige daad worden aangemerkt een inbreuk op een recht en een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht of met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt, een en ander behoudens de aanwezigheid van een rechtvaardigingsgrond” en aan de hand van vergelijkbare zorgvuldigheidsnormen in het buitenlandse recht. In de zaak die Nigeriaanse ingezetenen, vertegenwoordigd door Milieudefensie, tegen Shell voerden, stelde het Hof Den Haag de Shell-groep bijvoorbeeld aansprakelijk voor de schade als gevolg van het niet tijdig aanbrengen (door dochtermaatschappij Shell Nigeria) van een *leak detection system* op kapotte oliepijpleidingen.¹⁸

In een andere baanbrekende uitspraak veroordeelde de rechter Shell tot het voeren van een stringenter klimaatbeleid, omdat de ernstige en onomkeerbare gevolgen van gevaarlijke klimaatverandering een bedreiging vormen voor de mensenrechten van de Nederlandse ingezetenen en de inwoners van het Waddengebied.¹⁹ De rechter kwam tot dit oordeel door de *UN Guiding Principles on Business and Human Rights* (UNGP) als leidraad te gebruiken bij de invulling van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm van art. 6:162 BW. “Vanwege de internationaal algemeen aanvaarde inhoud van de UNGP, doet het niet ter zake of [een bedrijf] zich al dan niet heeft verbonden aan de UNGP. De in de UNGP geformuleerde verantwoordelijkheid voor bedrijven om de mensenrechten te respecteren is een mondiale gedragsnorm waaraan alle bedrijven geacht worden zich te houden, waar ze ook actief zijn [...] Ze heeft voorrang boven de nationale wet- en regelgeving ter bescherming van de mensenrechten. Bedrijven kunnen dus niet volstaan met het volgen van de ontwikkeling en de maatregelen die staten nemen; zij hebben een eigen verantwoordelijkheid”, aldus de rechter. De rechter is zich ervan bewust dat dit mogelijk grenzen stelt aan de groei die de Shell-groep kan doormaken. “Het met de reductieverplichting [van de CO₂-uitstoot] gediende belang legt echter meer gewicht in de schaal dan de bedrijfseconomische belangen van de Shell-groep die worden gediend met onverkorte handhaving van deze activiteiten. Vanwege de grote gevaren en risico’s voor de mensenrechten van de Nederlandse ingezetenen en de inwoners van het Waddengebied, mogen ook van private ondernemingen zoals RDS ingrijpende maatregelen en financiële offers worden geëist om CO₂-uitstoot en daardoor gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan”, aldus de Rechtbank Den Haag.

Aldus heeft een grote, invloedrijke onderneming als Shell – via de band van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm om mensenrechten te respecteren – nu al een

¹⁸ Hof Den Haag 29 januari 2021, *JOR* 2021/138 (*Shell/Milieudefensie*).

¹⁹ Hof Den Haag 26 mei 2021, *ECLI:NL:RBDHA:2021:5337* (*Shell/Milieudefensie*).

belangrijke eigenstandige verantwoordelijkheid in de aanpak van gevaarlijke klimaatverandering, dus los van eventuele ‘directe’ wetgeving om de uitstoot van broeikasgassen te verlagen of fors te beprijsen. De uitspraak laat bovendien zien dat publiekrechtelijke normen als mensenrechten tegen grote, invloedrijke ondernemingen in stelling kunnen worden gebracht, terwijl zij van oudsher zijn bedoeld als waarborg van burgers tegen autoritaire overheden. Deze uitspraak illustreert de ontwikkeling dat grote, invloedrijke ondernemingen, publiekrechtelijke trekken krijgen.

2.4 *Uitbreiding van de groep ondernemingen die van vitaal belang zijn voor de samenleving*

De laatste trend in de vermaatschappelijking van ondernemingen is de wettelijke uitbreiding van de groep ondernemingen die van vitaal belang wordt geacht voor de instandhouding van het maatschappelijk leven. Banken, verzekeraars, energie- en gasbedrijven zijn al langer voorbeelden van dergelijke ‘vitale’ ondernemingen. Sinds kort zijn daar telecommunicatiebedrijven bijgekomen,²⁰ alsmede alle ondernemingen die aanbieders zijn van vitale processen en vitale infrastructuur, of die actief zijn op het gebied van hoogwaardige sensitieve technologie.²¹ Bij deze Nederlandse ondernemingen heeft de overheid een vetorecht als bepaalde verwervingsactiviteiten (zoals fusies, overnames en investeringen) een bedreiging vormen voor de nationale veiligheid. Volgens de parlementaire toelichting gaat het dan om een (voorgenomen) transactie die een risico vormt voor: a) de belangen die binnen Nederland wezenlijk zijn voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde, b) voor de veiligheid of voor andere gewichtige belangen van de staat, of c) voor de instandhouding van de maatschappelijk stabiliteit, voor zover die ziet op het raakvlak tussen economie en veiligheid, te weten: i. de instandhouding van de continuïteit van vitale processen, ii. het behoud van de integriteit en exclusiviteit van kennis en informatie met kritieke of strategische betekenis voor Nederland, of iii. het voorkomen van ongewenste strategische afhankelijkheden van Nederland van andere landen. Het maatschappelijk belang is al met al beperkt tot de handhaving van de nationale veiligheid; een eventuele bedreiging van een ander maatschappelijk belang zou niet (moeten) kwalificeren voor het van overheidswege vetoën van een overname, fusie of het nemen van een substantieel aandelenbelang in een ‘vitale’ Nederlandse onderneming. Of het vetorecht inderdaad zo restrictief door de Nederlandse overheid zal worden ingezet, moet in de toekomst blijken.

20 De Wet ongewenste zeggenschap telecommunicatie, die (met terugwerkende kracht) op 1 maart 2020 in werking is getreden.

21 De Wet veiligheidstoets investeringen, fusies en overnames, die (met terugwerkende kracht) op 8 september 2020 in werking is getreden.

3. Vermaatschappelijking van ondernemingen gestimuleerd door de factor kapitaal

De vermaatschappelijking van grote ondernemingen wordt verder *genudged* door de factor kapitaal. Hierbij spelen institutionele beleggers en dan met name pensioenfondsen een belangrijke rol. Pensioenfondsen houden direct of indirect het merendeel van de aandelen van de beursondernemingen en zijn zelf te karakteriseren als maatschappelijke organisaties. De *nudging* van grote beleggers gebeurt op twee sporen: het beleggingsbeleid en het betrokkenheids- en stembeleid van deze organisaties. Deze sporen worden hieronder uitgediept.

3.1 Beleggingsbeleid

Al sinds het TV-programma ‘Zembla’ in 2007 aandacht besteedde aan pensioenfondsen die aan ‘onverantwoorde beleggingen’ deden, staat maatschappelijk verantwoord beleggen hoog op de agenda van de besturen van Nederlandse pensioenfondsen en van de Nederlandse politiek. Het ging destijds vooral om de aandelenbelangen die Nederlandse pensioenfondsen hadden in ondernemingen die landmijnen en clusterbommen produceren. De commotie die de Zembla-uitzending genereerde, leidde op 1 januari 2013 tot een wettelijk verbod op het beleggen in ondernemingen die clustermunitie produceren, verkopen of distribueren en tot de wettelijke verplichting voor pensioenfondsen om in het jaarverslag te beschrijven op welke wijze in het beleggingsbeleid rekening wordt gehouden met milieu en klimaat, mensenrechten en sociale verhoudingen en om in het risicobeheer met deze factoren rekening te houden. Deze verplichtingen hadden ook een doorwerking naar de vermogensbeheerders die pensioenfondsen als klant hebben.

Sindsdien is het gemeengoed geworden dat dergelijke institutionele beleggers een beursonderneming niet alleen meer beoordelen op de ‘klassieke’ criteria financieel rendement en financieel risico, maar ook op criteria op het gebied van milieu, sociaal beleid en governance (‘ESG’). Onderdeel hiervan is vaak een zogenoemd uitsluitingsbeleid dat verder gaat dan het wettelijke verbod op het beleggen in ondernemingen die zich bezighouden met clustermunitie. Steeds meer institutionele beleggers sluiten bijvoorbeeld de tabaksindustrie, steenkoolbedrijven en/of fabrikanten van controversiële wapens uit van hun ‘beleggingsuniversum’. Daarnaast wordt een steeds groter deel van het belegd vermogen besteed aan ondernemingen die een reële bijdrage leveren aan de realisatie van één of meer SDG’s en wordt het belegd vermogen gescreend op ondernemingen die een negatieve impact op ESG-factoren genereren. Nederlandse pensioenfondsen en vermogensbeheerders hebben zich bovendien gecommitteerd aan het leveren van een bijdrage aan de uitvoering van het Klimaatakkoord van Parijs en van het Nederlandse Klimaatakkoord. Uiterlijk in 2022 zullen de institutionele beleggers voor al hun relevante beleggingen CO2-reductiedoelstellingen voor 2030 bekendmaken. Op deze manier krijgt maatschappelijk verantwoord beleggen steeds meer handen en voeten.

Deze ontwikkeling wordt de laatste jaren verder gestimuleerd door de Europese wetgever in het kader van zijn zogenoemde *Green Deal* en zijn doelstelling om de Europese kapitaalmarkt te verduurzamen. Zo heeft de Europese wetgever institutionele beleggers (en andere financiële marktpartijen, zoals banken) verplicht gesteld informatie te verschaffen over de integratie van duurzaamheidsrisico's en -kansen in hun beleggingsbeslissingen. Beleggingsproducten (waaronder het belegd vermogen van pensioenfondsen) moeten worden ingedeeld in drie categorieën: 'donkergroen', 'lichtgroen' of 'grijs' en dit moet voor de desbetreffende klanten en de achterliggende begunstigen (zoals pensioendeelnemers en kleine, particuliere beleggers) bekend zijn.²² In het kader van de in 2020 overeengekomen Taxonomieverordening moeten institutionele beleggers vanaf 2022 bovendien aangeven in welke mate hun beleggingsproducten een substantiële bijdrage leveren aan de Europese klimaatgerelateerde milieudoelstellingen (de mitigatie van en adaptatie aan klimaatverandering) en vanaf 2023 aan de Europese niet-klimaatgerelateerde milieudoelstellingen (het duurzaam gebruik en de bescherming van water en mariene hulpbronnen, de transitie naar een circulaire economie, de preventie en bestrijding van verontreiniging en de bescherming en het herstel van de biodiversiteit en ecosystemen). Op afzienbare termijn zullen deze milieudoelstellingen mogelijk worden uitgebreid met sociale doelstellingen.²³ Daarnaast wordt van institutionele beleggers verwacht dat zij transparant zijn over de eventuele negatieve impact van hun beleggingsproducten op duurzaamheidsfactoren.

Ook al heeft de hiervoor genoemde Europese wetgeving uitsluitend tot doel de transparantie over de mate van duurzaamheid van de beleggingen te vergroten, de Europese wetgever hoopt (en verwacht) dat mede onder druk van klanten, pensioendeelnemers, kleine, particuliere beleggers en NGO's er een *race to the top* ontstaat. Institutionele beleggers zullen dan – via de selectie van de beursondernemingen waarin wordt belegd – zoveel mogelijk bijdragen aan het bewerkstelligen van de hiervoor genoemde Europese maatschappelijke doelstellingen en aan het tegengaan van een negatieve impact op de samenleving.

3.2 *Betrokkenheids- en stembeleid*

Het 'stemmen met de voeten' is, zoals beschreven in paragraaf 3.1, een machtig wapen van institutionele beleggers om bij te dragen aan de vermaatschappelijking van grote ondernemingen. Het is echter niet het enige instrument. Via de aan aandelen verbonden zeggenschapsrechten kunnen beleggers ook invloed op het ondernemingsbeleid en op de ondernemingsleiding uitoefenen. De Europese wetgever benadrukt dit ook in de preambule van de in 2017 vastgestelde richtlijn aandeelhoudersbetrokkenheid: "Een effectieve en duurzame aandeelhoudersbe-

22 Deze verplichtingen zijn opgenomen in de zogenoemde Sustainable Finance Disclosure Regulation (SFDR), die in 2019 is vastgesteld.

23 Platform on Sustainable Finance, *Draft Report by Subgroup 4: Social Taxonomy*, juli 2021. Het Platform on Sustainable Finance adviseert de Europese Commissie op het terrein van duurzaamheidswetgeving.

trokkenheid is een van de hoekstenen van het corporategovernancemodel van beursgenoteerde vennootschappen, dat is gebaseerd op controlemechanismen tussen de verschillende organen en belanghebbenden. Een grotere betrokkenheid van aandeelhouders bij de corporate governance is een van de middelen die kunnen bijdragen tot een verbetering van de financiële en niet-financiële prestaties van vennootschappen, ook wat betreft ecologische, sociale en governancefactoren, met name zoals bedoeld in de door de Verenigde Naties ondersteunde beginselen voor verantwoord investeren.” De Europese wetgever schrijft in de preambule ook: “Institutionele beleggers en vermogensbeheerders zijn vaak niet transparant over hun beleggingsstrategie en betrokkenheidsbeleid en de uitvoering daarvan. Openbaarmaking van dergelijke informatie zou een positief effect hebben op het bewustzijn van beleggers, de uiteindelijke begunstigen, zoals toekomstige gepensioneerden, in staat stellen om betere beleggingsbeslissingen te nemen, de dialoog tussen vennootschappen en hun aandeelhouders bevorderen, de betrokkenheid van aandeelhouders bevorderen en hun verantwoordingsplicht jegens belanghebbenden en het maatschappelijk middenveld uitbreiden”.

Op grond van deze richtlijn worden institutionele beleggers geacht een zogenaamd betrokkenheidsbeleid te hebben en openbaar te maken waarin onder meer wordt beschreven hoe zij toezicht uitoefenen op de ondernemingen waarin is belegd ten aanzien van relevante aangelegenheden, waaronder de “niet-financiële prestaties en risico’s” en “maatschappelijke en ecologische effecten”. Dit “toezicht door aandeelhouders” op deze externe aspecten van het ondernemen kan ertoe leiden dat deze aspecten pregnanter worden in de juridische normering van bestuurshandelen.²⁴

De Europese wetgever vond het van bijzonder belang dat aandeelhouders worden betrokken bij de vormgeving van het beloningsbeleid voor het bestuur en de uitvoering daarvan. In de richtlijn is daarom bepaald dat aandeelhouders het recht hebben om op de algemene vergadering over het beloningsbeleid en het beloningsverslag te stemmen. Ter gelegenheid van de implementatie van de richtlijn in de Nederlandse wetgeving heeft de Nederlandse wetgever bepaald dat het beloningsbeleid voor het bestuur in beginsel met minimaal 75% van de ter algemene vergadering uitgebrachte stemmen moet worden vastgesteld, hetgeen zal leiden tot een “duurzamer en meer verantwoord beloningsbeleid”. De algemene vergadering dient een voorstel immers mede te beoordelen op “maatschappelijke effecten”.

In dit kader is het verder van belang dat de Nederlandse Stewardship Code bepaalt dat het betrokkenheidsbeleid, inclusief het stembeleid, gericht dient te zijn op “het behouden en vermeerderen van waarde voor hun begunstigen en/of cliënten en op de bevordering van langetermijnwaardecreatie door Nederlandse beursvennootschappen”. Zoals besproken in paragraaf 2.1 vallen onder dit begrip de negatieve

²⁴ Zie hierover B.F. Assink en L. Timmerman, ‘Langetermijnbetrokkenheid van aandeelhouders’, *Ondernemingsrecht* 2019/157.

externe effecten van de activiteiten van de onderneming waarin is belegd. Een institutionele belegger die in Nederlandse ondernemingen heeft belegd, wordt derhalve geacht die eventuele negatieve externe effecten mee te wegen bij het bepalen van het stemgedrag op de algemene vergadering en bij de onderwerpen voor de dialoog met bestuurders en commissarissen.

Dat institutionele beleggers dit in de praktijk ook daadwerkelijk doen, blijkt wel uit het feit dat steeds meer institutionele beleggers besturen van beursondernemingen vragen een 'klimaatactieplan' op te stellen en om deze ter adviserende stemming voor te leggen aan de algemene vergadering. Sommigen bepleiten daarenboven dat iedere onderneming een bestuurder aanwijst die verantwoordelijk is voor de implementatie van het klimaatactieplan. Ondernemingen als Shell, Unilever, Total, Nestlé, Glencore, Iberdrola, HSBC, Aviva en VINCI honoreerden deze oproep en legden hun klimaatactieplannen ter adviserende stemming voor aan de in 2021 gehouden algemene vergadering. Bij het Amerikaanse oliebedrijf ExxonMobil bewerkstelligden aandeelhouders dat drie bestuurders tegen de zin van het zittende bestuur werden benoemd om op die manier de onderneming te bewegen meer werk te maken van de energietransitie. Het is overigens de vraag of aandeelhouders van Nederlandse beursondernemingen met succes ondernemingen zouden kunnen dwingen om een klimaattransitieplan ter adviserende stemming aan de algemene vergadering voor te leggen en/of om 'eigen' bestuurders benoemd te krijgen, gelet op de restricties in de Nederlandse wet- en regelgeving voor het door aandeelhouders aandragen van dergelijke stempunten.²⁵ Het staat Nederlandse beursondernemingen natuurlijk vrij om dat zelf te doen. Het zou besturen van Nederlandse beursondernemingen sieren om juist over de negatieve externe effecten van het ondernemingsbeleid een verhoogde mate van verantwoording af te leggen. Bovendien zou het passen bij de trend naar de vermaatschappelijking van de onderneming, waardoor via de openbaarmaking en agendering van een klimaattransitieplan een bredere maatschappelijke discussie kan worden uitgelokt.

4. Afsluiting

Deze bijdrage laat zien dat onder invloed van wetgeving en rechtspraak er een duidelijke trend gaande is naar een vermaatschappelijking van grote ondernemingen. Deze trend is kort na de financiële crisis van 2008 ingezet teneinde deze ondernemingen een bijdrage te laten leveren aan de oplossing van de grote, hedendaagse, langetermijnproblemen en aan de realisatie van de SDG's in 2030. Tegelijkertijd vindt er, onder invloed van de klanten, pensioendeelnemers, kleine, particuliere beleggers, NGO's en de wetgeving ook een vermaatschappelijking van de institutionele beleggers plaats. Aangezien institutionele beleggers ook belangrijke, actieve aandeelhouders zijn van grote, invloedrijke ondernemingen wordt via

²⁵ Onder meer HR 20 april 2018, *NJ 2018/331 (Boskalis/Fugro)*, r.o. 3.37 en de wet die het sinds 1 mei 2021 voor het bestuur van een beursonderneming mogelijk maakt om een bedenktijd tegen onder meer ongewenst aandeelhoudersactivisme in te roepen.

deze band de vermaatschappelijking van de ondernemingen verder gestimuleerd. Door deze ontwikkelingen vervagen de grenzen tussen 'markt' en 'overheid' en tussen 'aandeelhouders' en 'andere *stakeholders*'. Deze begrippen vloeien min of meer in elkaar over. Dat is niet erg. Met de toenemende urgentie om ecologische en sociale problemen op korte termijn aan te pakken, is dit een welkome ontwikkeling. Zowel grote ondernemingen als grote beleggers zijn *corporate citizens* en van hen mag worden verwacht dat zij breder kijken dan het financiële belang op korte termijn en meehelpen de grote maatschappelijke problemen op te lossen. Deze bijdrage heeft tevens laten zien dat de vermaatschappelijking van grote ondernemingen niet zonder slag of stoot gaat. Er is vanuit het bedrijfsleven verzet. Dat is op zich niet onbegrijpelijk, omdat er ook veel op het spel staat. We hebben nu al gezien dat een verwaarlozing van de maatschappelijke poortwachtersrol door een grote onderneming enorme repercussies kan hebben: miljoenenboetes, de strafrechtelijke vervolging van een bestuursvoorzitter en een rechterlijke ingreep in het ondernemingsbeleid. Dit alles past bij de overgang naar een nieuw soort samenleving en economie.